

Poprzemysłowe dziedzictwo Żyrardowa

Renata Gubańska

The Post-industrial Heritage of Żyrardów

Panorama Żyrardowa z 1899 r. (ze zbiorów Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie)

The panorama of Żyrardów (from the collection of Museum Mazowsza Zachodniego)

Wprowadzenie

Introduction

Zabytkowe fabryki, które stosunkowo niedawno stanowiły podstawę kondycji gospodarczej, społecznej i kulturalnej – obecnie stare i opuszczone – są we współczesnym krajobrazie zjawiskiem powszechnym. Dawne zespoły fabryczne – pozostające zarówno świadkami, jak i ofiarami przemian gospodarczych zachodzących w naszym kraju – dla jednych to nikomu niepotrzebne ruiny, dla innych miejsca kojarzone z tradycją, ważne dla tożsamości kulturowej, świadectwa kształtowania się nowoczesnego społeczeństwa. Właśnie jedną z takich fabryk jest kompleks poprzemysłowy w Żyrardowie, doskonale potwierdzający tradycje przemysłu włókienniczego tegoż regionu oraz nadal pozostający istotnym elementem krajobrazu kulturowego.

Żyrardów – miasto¹ słynne z istniejącego tu jeszcze niedawno potężnego i prężnego przemysłu lniarskiego – zostało usytuowane między dwoma centralnymi ośrodkami kraju, tj. 45 km od Warszawy i 90 km od Łodzi. Jego wielkim atutem jest dostępność komunikacyjna: przez miasto przebiega szlak kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, trasa

tranzytowa TIR, w odległości około 9 km znajduje się droga szybkiego ruchu Warszawa–Katowice, z kolei zjazd z planowanej autostrady A2 będzie zlokalizowany 5 km od granic miasta.

Żyrardów jest wzorcowym przykładem zespołu przemysłowego wraz z jego zapleczem administracyjno-socjalno-mieszkalnym; zrealizowanego na podstawie doskonale przemyślanej koncepcji, zarówno pod względem układu przestrzennego, jak i zastosowanych rozwiązań architektoniczno-funkcjonalnych. Przemysł nie przenika, jak chociażby w przypadku Łodzi, na obszary mieszkalne. Występuje tutaj, rzadko spotykany na terenie Polski, czytelny podział na trzy strefy: pracy, mieszkaniową i wypoczynku.

Porównanie losów XIX-wiecznej osady żyrardowskiej z ogólnymi cechami urbanizacji w skali ogólnopolskiej i europejskiej², pozwala postrześć jej rozwój jako bardzo nowoczesny. Głównym czynnikiem, który przyczynił się do powstania miejscowości i jej rozwoju było założenie fabryki wyrobów lnianych. To dla jej obsługi wybudowano całą osadę wraz z nowoczesną infrastrukturą.

Rys historyczny żyrardowskich zakładów

The history of the old factory in Żyrardów

Początki zakładów sięgają czasów Królestwa Polskiego oraz podejmowanych przez Stanisława Staszica i Ksawerego Druckiego-Lubeckiego inicjatyw, mających na celu uprzemysłowienie kraju. Nie byłoby fabryki, a tym bardziej osady, gdyby nie grupa wpływowych ludzi, a mianowicie: właściciele ziemskich, przemysłowców i bankierów, powiązanych z kręgami rządowymi Królestwa Polskiego. To właśnie oni, dostrzegając możliwości dużych zysków, uznali, że powstanie silny ośrodek przemysłu Inniarskiego usytuowany pomiędzy Warszawą i prężnie rozwijającą się Łodzią. Jednym z nich był finansista hrabia Henryk Łubieński z pobliskiego Guzowa, który wyznaczył w swoich dobrach miejsce na budowę fabryki. Wdrożenie nowoczesnej na owe czasy technologii przędzenia i tkania lnu powierzył znanemu francuskiemu konstruktorowi mechanicznej przędzarki lnu – Filipowi de Girard³. Eksperymentalną przędzalnię uruchomiono w 1828 r. w Marymoncie. Zasadniczym celem była jednak fabryka, którą wybudowano w Rudzie Guzowskiej⁴. Warto zauważyć, że tereny wyznaczone pod budowę przemysłowego ze-

społu należały do rodziny Łubieńskich, która miała znaczne wpływy w nowo powstałym Banku Polskim i widziała w tym rozwiązaniu nie tylko interes ogólny, lecz także własny.

W dniu 9 sierpnia 1830 r. podpisano akt założenia fabryki – przędzalni lnu, która przyjęła nazwę *Karol Scholtz i Spółka*; jej założycielami byli bracia Łubieńscy. Funkcję dyrektora technicznego fabryki powierzono francuskiemu inżynierowi Filipowi de Girard i już we wspomnianym akcie pojawia się nazwa *Żyrardów* na określenie miejscowości fabrycznej⁵. Z całą pewnością miało to związek z nazwiskiem Girarda i świadczyło o uznaniu oraz znakomitej opinii, jaką zdobył francuski konstruktor wśród pracowników, a tym samym mieszkańców osady. Jednak nie zawsze przemysłane inwestycje prowadzone przez spółkę doprowadziły w 1847 r. do jej zadłużenia, a w konsekwencji przejścia pod zarząd Banku Polskiego.

W 1857 r. fabryka została wykupiona przez spółkę *Dom Handlowy Hielle i Dittrich*. Przemysłowcy,

którzy przybyli ze Śląska i Moraw, rozpoczęli trwającą kilkanaście lat modernizację i rozbudowę zakładu; jednocześnie podjęto budowę osiedla fabrycznego. Po 1872 r. powiększono dotychczasowy teren fabryki w kierunku północno-zachodnim, poprzez zakupienie działki pod budowę bocznicę kolejowej. Od 1873 r. zakład posiadał oświetlenie gazowe z własnej gazowni. W 1886 r. Towarzystwo Akcyjne Zakładów Żyrardowskich przejęło udziały Hiellego i Dittricha. W 1923 r. kontrolę nad zakładem sprawowało francuskie konsorcjum *Comptoir de l'Industrie Cottonnière*, a kilkanaście lat później, w związku z załamaniem finansowym przedsiębiorstwa, rząd polski. W 1936 r. fabrykę przejął Państwowy Bank Rolny. Po drugiej wojnie światowej zakłady znacjonalizowano i podporządkowano Centralnemu Zarządowi Przemysłu Włókienniczego⁶. Od lat 50. XX w. rozpoczął się proces wyodrębniania nowych, niezależnych przedsiębiorstw⁷.

Żyrardów. Widok części produkcyjnej
(stan na 2004 r.)

Żyrardów. The view of industrial part

Lata 70. XX w. to okres intensywnego rozwoju i modernizacji zakładów; lecz następne dziesięciolecie przyniosło już postępującą recesję, spowodowaną załamaniem się rynku krajowego, a pod koniec dekady utratą również rynków wschodnich. W 1991 r. żyrardowskie zakłady postawiono w stan upadłości z powodu krytycznej sytuacji finansowej. Na przestrzeni kilku lat, kiedy majątkiem kierował syndyk, zrywano budynki, park maszynowy oraz działki budowlane; czasami w sposób bardzo przypadkowy.

W chwili obecnej, zarówno przedstawiciele władz miasta, jak i sami mieszkańcy myślą o zachowaniu zabytkowego już kompleksu, a tym bardziej o jego ochronie.

Żyrardów. Domy pracownicze (stan na 2004 r.)

Żyrardów. The factory worker's houses

Kompozycja urbanistyczna Żyrardowa

The urban plan of Żyrardów

Pierwotną fabrykę żyrardowską postawiono na terenie, wykupionym z folwarku Ruda Guzowska, o powierzchni 30 morgów i prostokątnym kształcie. Przędzalnię i tkalnię zlokalizowano w pobliżu rzeczki oraz drogi łączącej Wiskiteki z Mszczonowem. Obecnie droga ta oddziela część przemysłową osady od mieszkalnej i stanowi jeden z zasadniczych elementów jej układu przestrzennego. Jednocześnie rozpoczęto budowę obiektów mieszkalnych osiedla fabrycznego. Naprzeciwko przędzalni Inu⁸, oddzielonej od wiskiteckiej drogi ogrodem, wzniesiono dwa domy dla kierowników i urzędników

fabryki, będące „zaczątkiem” późniejszego osiedla mieszkaniowego. Żyrardów, jako pierwsza osada przemysłowa w Królestwie Polskim, uzyskał w 1845 r. połączenie kolejowe – stanowił jedną ze stacji Kolei Warszawsko–Wiedeńskiej. Wzniesiono wówczas budynek dworca według projektu warszawskiego architekta Jana Jakuba Gaya, który wcześniej zaprojektował czteropiętrowy budynek przędzalni. Wiadomo, że w 1846 r. istniało pięć domów pracowniczych. Na podstawie tych danych można wnioskować, że w pierwszym okresie funkcjonowania fabryki nie nastąpił rozwój osady.

Momentem przełomowym zarówno w rozwoju fabryki, jak i osady było ich zakupienie w 1857 r. przez Karola Hiellego i Karola Dittricha. Nastąpił wówczas szybki rozwój zabudowy Żyrardowa. Nowi właściciele zdawali sobie sprawę z konieczności tworzenia odpowiednich warunków życia dla robotników i kadry zarządzającej zakładami.

Lata 1870–1874 były okresem decydującym dla rozwoju przestrzennego Żyrardowa. Wyznaczono bowiem nową oś kompozycyjną założenia planistycznego (oprócz już istniejącej, tzn. drogi prowadzącej z Mszczonowa do Wiskitek), zakomponowaną prostopadle do pierwszej i prowadzącą poprzez rynek, plac kościelny oraz aleję skierowaną ku terenom zielonym na północno-wschodnim krańcu osady. Rynek, jednym z krótszych boków, został

Żyrardów. Willa dyrektorska (stan na 2004 r.)

Żyrardów. The villa of director

otwarty na zespół budynków fabrycznych. Na początku XX w., dzięki bryle kościoła o odpowiednich proporcjach, plac kościelny idealnie wkomponował się w otoczenie. Inne obiekty użyteczności publicznej (neogotycki kościół rzymsko-katolicki, zbór ewangelicki, szkoła fabryczna, przedszkole, szpital, resursa⁹) powstały przede wszystkim pod koniec XIX wieku. Warto podkreślić, że każdy z tych budynków łączył w sobie estetykę, dostojność oraz funkcjonalność, czyli był efektem nowoczesnej myśli architektonicznej. Doskonały przykład stanowi szpital, który wybudowano w latach 1892–1894; zaprojektowany na 80 łóżek, odpowiadał najnowszym osiągnięciom technicznym i medycznym. Wszystkie wspomniane wcześniej obiekty użyteczności publicznej powstały w wyniku programu komunalno-socjalnego, jaki miał Żyrardów

w drugiej połowie XIX w. Jednym z głównych założeń ideologicznych było solidaryzowanie załogi z miejscem pracy.

W latach 1871–1896 wybudowano szereg dwukondygnacyjnych domów założonych na planie prostokąta, nakrytych niskimi, dwuspadowymi dachami. Charakterystyczne są dla nich nietynkowane i oszczędne w zdobieniach elewacje. Budynkom mieszkalnym towarzyszą zabytkowe zabudowania gospodar-

cze, w tym typowe drewniane komórki.

Od architektury domów robotniczych różnią się zasadniczo wille dla wyższych urzędników fabryki, które wybudowano około 1890 r. Są to budynki dwukondygnacyjne, nakryte wysokimi, mansardowymi dachami, wyposażonymi w lukarny. Wyróżnia je wystrój elewacji – subtelnie nawiązujący do manieryzmu francuskiego.

W obiektach należących do fabryki występuje wyraźne ich zróżnicowanie, zarówno pod względem wielkości brył, jak i szczegółowości detalu. Różnorodność form architektonicznych i stylów wynika zapewne, w pewnym stopniu oczywiście, ze zróżnicowania narodowościowego mieszkańców dopiero tworzącego się miasta. Nietypowy charakter Żyrardowa podkreślają budynki wzniesione w stylu szwajcarskim i włoskim. Głównymi ich reprezentantami są domy mieszkalne dla pracowników wyższych rangą.

Żyrardów. Przedszkole (stan na 2004 r.)

Żyrardów. The kindergarden

Żyrardów. Resursa (stan na 2004 r.)

Żyrardów. The resursa

Oceniając obecny stan fabrycznego osiedla w Żyrardowie – prawie w całości stanowi go zabudowa murowana – należy podkreślić jej średni i dobry stan zachowania. Na uwagę zasługuje również fakt, że w granicach XIX-wiecznej osady zachowało się około 95% pierwotnej zabudowy.

Dla obecnego miasta niezwykle istotne jest, że żyrardowska osada zachowała swoją zabytkową tkankę budowlaną oraz układ urbanistyczny w niemal pierwotnym stanie – stanowi to wspaniały kapitał do wykorzystania.

Podsumowanie

Conclusion

Żyrardów, intensywnie się rozwijający w XIX w., był jednym z niewielu osiedli robotniczych w Polsce, realizowanym według projektów miast idealnych. Z tego powodu, podsumowując charakter zabudowy Żyrardowa, należy podkreślić jej ponadczasowe i nieprzemijające wartości, które powinny być zachowane dla następnych pokoleń.

W chwili obecnej przestrzeń kulturowa zakładów ulega stopniowo degradacji; wyjątek stanowi jedynie budynek dawnej tkalni zaadaptowany na centrum handlowo-usługowe. W celu powstrzymania postępującej destrukcji, wskazane byłoby opracowanie programu rewitalizacji – planu zagospodarowania

Żyrardów. Fragment zabudowy fabrycznej (stan na 2004 r.)

Żyrardów. The fragment of factory

przestrzennego całego zespołu dawnych zakładów, pamiętając jednocześnie o właściwej eksploatacji przestrzeni kulturowej, aby zachować zabytkowy charakter kompozycji założenia oraz jego wyjątkowych walorów architektury przemysłowej.

Na zakończenie warto wspomnieć, że Miejska Pracownia Urbanistyczna opracowała studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania Żyrardowa, w którym to poszerzono granice ścisłej ochrony konserwatorskiej o teren dawnych zakładów Iniańskich. Polski Komitet Międzynarodowego Towarzystwa Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego TICCH, z uwagi na uniwersalne wartości zabytkowe i kulturowe, zgłosił zespół fabryczno-osadniczy Żyrardowa na listę światowego dziedzictwa kulturowego. Żyrardów jest doskonałym przykładem konfrontacji dziedzictwa poprzemysłowego, stanowiącego o przeszłości, z potrzebami teraźniejszości i perspektywą przyszłości.

Zdjęcia wykonała autorka.

Photographs by the author.

Renata Gubańska

Instytut Budownictwa i Architektury Krajobrazu
Akademia Rolnicza we Wrocławiu
Institute of Agricultural Building Engineering and
Landscape Designing
The Agricultural University of Wrocław

Przypisy

¹ Żyrardów zajmuje powierzchnię 1423 ha i liczy 44 tysiące mieszkańców.

² W następstwie rewolucji technicznej XIX wieku, zasadniczym czynnikiem miastotwórczym stał się przemysł; lokalizacja zakładów produkcyjnych i związane z nią kierunki rozwoju sieci komunikacyjnej oddziaływały na koncentrację zabudowy przestrzennej.

³ Oficjalne zaproszenie przekazał francuskiemu wynalazcy ówczesny minister skarbu książę Ksawery Drucki-Lubecki. Na podkreślenie zasługuje fakt, że władze Królestwa Polskiego przyjęły założenie osiągnięcia uprzemysłowienia kraju poprzez ściągnięcie wybitnych specjalistów i stworzenie im jak najlepszych warunków.

⁴ W tym czasie, tj. w 1827 r., liczyła ona 151 mieszkańców zamieszkałych w 11 budynkach oraz posiadała folwark.

⁵ Sposób przyjęcia nazwy osady należy do rzadkości, ponieważ większość osiedli fabrycznych zakładanych w XIX w. przyjmowało dotychczasową nazwę miejscowości, na terenie której powstawały (np. Łódź, Zgierz), bądź otrzymywały nowe nazwy od imienia właściciela i założyciela (np. Władysławów, Tomaszów Mazowiecki). Inaczej było w przypadku Rudy Guzowskiej, stosunkowo szybko przylgnęła doń nazwa *Żyrardów*.

⁶ Pod nazwą Państwowych Zakładów Włókienniczych Nr 1 w Żyrardowie.

⁷ W 1950 r. odłączony został wydział szwalni – późniejszych Zakładów Przemysłu Odzieżowego *Poldres* i Zakładów Przemysłu Pończoszniczego *Stella*. W 1952 r. wydzielono wydział przędzalni bawełny – obecnych Żyrardowskich Zakładów Tkanin Technicznych. W 1961 r. w drodze wyłączenia kilku budynków i kadry powstało Centralne Laboratorium Przemysłu Lniarskiego.

⁸ W latach 60. XX w., na miejscu głównego budynku fabrycznego, została wybudowana tkalnia.

⁹ Resursa była miejscem spotkań towarzyskich pracowników fabryki po godzinach pracy, obecnie miejsce to nazwano by klubem lub pubem.